

Оморов И.О., Кочокбаев М.Ж.

НАРЫН ОБЛАСТЫНЫН ЖАРАТЫЛЫШЫНА ЭКОНОМИКАЛЫК-ГЕОГРАФИЯЛЫК БАА БЕРҮҮ ЖАНА АНДАГЫ ЖАЙЫТТАРДЫ ПАЙДАЛАНУУ

Оморов И.О., Кочокбаев М.Ж.

ЭКОНОМИКО - ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ПРИРОДЫ НАРЫНСКОЙ ОБЛАСТИ И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИХ ПАСТБИЩ

I.O. Omorov, M.Zh. Kochokbaev

THE RELIEF OF THE NARYN OBLAST CHARACTERISTIC OF ECONOMO-GEOGRAPHICAL LOCATION AND USE OF PASTURES

УДК: 338.45 (575.2)

Нарын областынын рельефи бийик тоолуу. Макала экономикалык- географиялык абалына жана жалпы жайыттарына мүнөздөмө берилген.

Негизги сөздөр: жаратылыш, жайыт, деградация, бийик тоолуу өрөөндөр, өрөөндөрдү изилдөө.

Рельеф Нарынской области высокогорный. В статье дается характеристика экономико-географическому положению и общим пастбищам.

Ключевые слова: природа, пастбище, деградация, высокогорные долины, исследование долин.

The relief is mountainous Naryn province. The article gives characteristics of economo-geographical location and common pastures.

Keywords: nature, pasture degradation, high mountain valley, the study of the valleys.

Совет доорунун мезгили бүтүп, жаңы коомдук түзүлүшкө өтүп, түп тамырынан бери өзгөргөн азыркы учурда жаратылышты пайдалануунун көйгөйлөрүн чечүү чоң милдеттердин бири. Бул максатка жетүү үчүн жаратылышты пайдаланууну үнөмдүүлүктө уюштуруу, антропогендик жаратылыштын геосистемасынын биопродуктулуулугун изилдөө экологиянын бузулушун эң төмөнкү деңгээлге жеткизүү учурдун эң негизги милдеттеринин бири болуп саналат.

Областын территориясы Кыргызстандын түштүк-чыгышында жайгашкан. Бул область “Тянь-Шань областы” деген ат менен 1939-жылы 21-ноябрда уюшулуп түзүлөн. 1970-жылы 11-декабрда Нарын областы деген ат менен алмашкан. 1988-жылы 5-октябрда Ысык-Көл областы менен биригип, 1990-жылы 14-декабрда кайрадан өзүнчө область катары бөлүнгөн. Азыркы учурда Нарын областы чыгыштан Ысык-Көл областы, түндүктөн Чүй, Батыштан Жалал-Абад, Ош, түштүктөн Кытай мамлекети менен чектешет. Жалпы аянты 45.2 миң.км² (Жалпы Кыргызстандын аянтынын 4/1 бөлүгүн ээлейт). Нарын областынын курамында 5 район (Ак-Талаа, Ат-Башы, Жумгал, Кочкор, Нарын), 1 шаар, 2 шаар тибиндеги посёлок (Достук, Миң-Куш), айыл өкмөтү, 132 айыл кирет (*Нарын облусу, 1998*)

Нарын областынын рельефи бийик тоолуу. Жалпы район Тянь-Шань тоо системасынын бир

бөлүгү болуп саналат дагы Ички Тянь-Шандын ар кайсы бөлүктөрүнөн орун алган.

Ички Тянь-Шандын Нарын, Ат-Башы, Кочкор, Жумгал өрөөндөрү деңиз деңгээлинен 2300 м.ден төмөн жаткандыктан, климаттык шарты жумшагыраак келет да, дыйканчылыктын өнүгүшүнө толук мүмкүнчүлүктөр бар.

Ал эми деңиз деңгээлинен 2500 м. жогору орун алган өрөөндөрдүн климаттык шарты катаал келип, дыйканчылыктын өнүгүшүнө ыңгайсыз шарттарды түзөт, ошондуктан бул бийик тоолуу өрөөндөр мал чарбасы үчүн жайыт катары жана бир аз аймактарына тоют өсүмдүктөрүн өстүрүү менен пайдаланылат.

Бийик тоолуу өрөөндөрдүн жеринин бетинин түзүлүшүндөгү негизги элементтер болуп өрөөндүн өзү жана аны курчап турган тоо кыркалары эсептелет. Бийик өрөөндөр сыяктуу эле, аларды курчап турган тоо кыркалары да батыштан чыгышты көздөй багытта бийиктиги жапыздап созулуп жатышат. Бул аймактагы эң ири тоо тизмектерине Какшаал тоо кыркасын (узундугу 300 км), Ат-Башы тоосун (узундугу 200 км.), Торугарт тоосун, Жаман тоосун, Байбиче тоосун, Соң-Көл тоосун, Молдо тоосун киргизүүгө болот.

Бул тоо кыркаларынын баардыгы майда туура суулар менен тилмеленген. Тоо чокулары арсактерсек аскалуу болуп, анын көпчүлүк бөлүгүн мөңгүлөр каптап жатат. Тоонун ар түрдүү капталдары, анын кар баскан аскалуу чокуларына чейин мал жайыты үчүн пайдаланылат.

Ал эми Ак-Сай, Арпа, Кара-Кужур, Соң-Көл, Орто-Сырт өрөөндөрүнүн түз адырлуу беттери жалаң мал жайууга эле эмес, аны өздөштүрүүгө да толук мүмкүнчүлүк түзөт.

Мисалы өрөөндөрдүн жайытын сугарууга, минералдык, органикалык жер семирткичтерди чачууга толук мүмкүнчүлүктөр бар. Палеозойго чейинки палеозой жашындагы кой маңдай шагыл таштуу конгломераттары ар түрдүү сланецтер, акиташ, туфтар менен капталган. Бул жерде интрузивтик тектерден граниттер, диориттер жана габриодиориттер кездешет.

Тоо арасындагы өрөөндөр палеоген-неоген жана азыркы кездеги аккумуляциянын негизин түзгөн областтар катары эсептелинет. Тоо

кыркаларынын жашы көпчүлүгү плеоцен, бир аз бөлүктөрү алгачкы төртүнчүлүк доорго туура келет. Азыркы Ички Тянь-Шандын рельефин тектоникалык кыймылдын негизинде же тагыраак айтканда эндогендик жана экзогендик процесстердин өз ара аракетинен түзүлүсүнүн жыйынтыгы деп кароого болот. Геологиялык байланышта область минералдык чийки ресурстарга бай. Бул аймакта кара, түстүү, сейрек кездешүүчү металлдардын жана таш көмүр, курулуш материалдарынын кен байлыктары казылып алынат.

Климат түзүүчү фактор катары жылуулук менен нымдын таралышы боюнча Ички Тянь-Шанда рельеф чоң ролду ойнойт. Бийиктиги 4000м ден ашкан тоо курчап жатышы жана орточо бийиктиги 2600-2700м келген ички тоо кыркалардын жана тоо аралыгындагы энкейиш капчыгайлар, өрөөндөрдүн болушу абанын жергиликтүү циркуляциясына температуранын режимине жана ным менен камсыз болушуна чоң таасирин тийгизет.

Бул областта төмөндөгүдөй климаттык алкактарды бөлүүгө болот: Бул климат бийик тоолуу алкакты климаты деңиз дэңгээлинен 2300-3500м бийиктикте жатып, жайы салкын кышы суук кээ бир аймактарда кар көп жаткандыгы менен айрымаланат. Июлдун орточо айлык температурасы +11, +16 °С. Кышында январдын орточо айлык температурасы -17, -20°С га чейин жетип ноябрдан март айына чейин созулат. Калган суук айлардын орточо айлык температурасы -10, -18°С.

Бийик тоолуу алкактын эң бийик жерлеринде жылуу мезгил 3-4 айга чейин же андан дагы кыскарган учурлар болот. Нивалдык алкак деңиз деңгээлинен 3500м ден жогору жатып суук жана эң эле салкын климаты менен мүнөздөлөт. Бул алкак кардын, аскалардын жана нымдын аккумуляциясынын аймагы экендиги менен белгилүү. Ошондуктан бул алкактын эң эле төмөнкү бөлүктөрүндө июлдун орточо температурасы +4, 4-7°С дан ашпайт, ал эми январдын орточо температурасы -22°С. Бул аймакка кирип келген аба массалары нымдын көпчүлүгүн четки кырка тоолордун тышкы капталдарына калтырып келет жана тоо ашкан аба массалары ички өрөөндөргө түшкөндө адиабаталык жылынуунун натыйжасында жаан-чачынды пайда кылбай турган фён шамалдарын түзүшөт. Ошондуктан ички Тянь-Шань боюнча жаан-чачын аз түшөт. Өзгөчө ички чүңкүр өрөөндөрдө Кочкор, Ат-Башы, Ортоңку Нарын өрөөндөрүндө 200-300 мм, Жумгал өрөөнүндө 300-350 мм, ал эми бийик тоолуу, батыш жагы жапыз, чыгышы бийик өрөөндөрдө 400-450 мм. ге чейин жаан-чачын түшөт.

Нарын областын кучагына алган Ички Тянь-Шандын дарыя системалары үчкө бөлүнөт. Көпчүлүгү Нарын дарыясынын алабына кирет. Ак-Сай, Мүдүрүм, Үзөңгү-Кууш Таримдин алабына, ал эми Кочкор, Кара-Кужур, Төлөк өрөөндөрүнүн суулары Чүйдүн алабына карайт.

Ички Тянь-Шандын татаал орографиялык түзүлүшү ар кайсы гипсометриялык деңгээлдеги тоо аралык өрөөндөгү ландшафттык бөлүнүштөрдүн ар түрдүүлүгүнө алып келет. Негизинен бардык эле өрөөндөрдө бийиктик алкактуулук закон ченемдүүлүгү байкалат. Жапыз жана орто бийиктиктеги ойдундар менен өрөөндөрдө ачык күрөң түстөгү топурактардын үстүндө чөл жана жарым чөл ландшафттары таралган. Өсүмдүктөрү сейрек тараган ксерофиттер, эфемерлердин үлүшү Түндүк Тянь-Шанга караганда бир кыйла аз. Күнөстүү капталдарда чөлгө мүнөздүү ландшафттар 2500-2600м бийиктикте чейин тараган. Чөл жана жарым чөл тилкесинен жогору (1800-2200) кургак талаа тилкеси жатат. Ал тилкенин топурагы карбонаттуу бозомтук. Ландшафт түзүүчүлөр – шыбактуу бетегелүү түркүм чөптүү талаа өсүмдүктөрү. Бийиктеген сайын ал тилке акырындап коюу чөптүү шалбаалуу талаага жана шалбааларга өтөт. Кээ бир кырка тоолордун түндүк жана батыш капталдары шалбаалуу талаа тилкесине токой тилкеси да кирип кетет. Бирок токойдун үлүшү 2,7%ды гана түзөт.

Жайытка пайдаланылуучу бийик тоо кыркалары бийик тоолуу өрөөндөр Кыргызстандын алыскы чет жакаларында, климаты катаал бийик жерлерде жайгашкандыктан, илгертеден эле көчмөндүү элибизге жайыт катары пайдаланылып келген. Азыркы учурда Нарын областында калктын негизги байлыгы болгон малды өстүрүп көбөйтүү жана аны пайдаланууда жайыттардын мааниси чоң. Ошондуктан Ички Тянь-Шандын бийик тоолуу аймактарында жайытты рационалдуу түрдө өздөштүрүүдөгү малды туура жайгаштыруу, андан тышкары ушуга байланышкан экономикалык жана экологиялык маселелерди чечүү учурдагы негизги милдеттердин бири.

Кыргыз элинде көчмөн турмуштагы башка элдердин тарыхында белгилүү болгондой эле жайыттар үчүн талаш-тартыштар, ич ара уруулук согуштар болуп келген.

1863-жылы Ички Тянь-Шандын, бүткүл Кыргызстандын территориясы сыяктуу эле Россиянын составына кириши менен бул тоолуу өлкөнүн жаратылышы жана анын жер астындагы байлыгы изилдене баштады.

Алгачкылардан болуп Тянь-Шандын жаратылышы, өсүмдүгү жана жаныбарлар дүйнөсү жөнүндөгү изилдөөнү орустун окумуштуу саякатчысы П.П.Семёнов-Тянь-Шанский жүргүзгөн. Ушул эле мезгилде казактын көрүнүктүү окумуштуу саякатчысы Ч.Ч.Валиханов Нарын, Ат-Башы өрөөндөрүндө болуп, Ак-Сай, Чатыр-Көл ж.б. сырттарды мүнөздөп жазган. Ал казактарга жакын болгон кыргыздардын маданиятын, үрп-адаттарын изилдеп үйрөнүп, өзүнүн эмгектеринде кыргыздардын социалдык абалы, үрп-адаты, тарыхы, уруучулук курамы, алардын чарбасы жөнүндө мүнөздөмө берген. Аны менен катар эле Нарын, Ак-Сай сууларынын бассейндеринин өсүмдүктөрү менен

жаныбарларынын таралуу закон ченемдүүлүгүн вертикалдуу алкак боюнча орустун белгилүү зоологу Н.А.Северцов изилдеген.

1869-жылы Соң-Көл, Ак-Сай, Арпа өрөөндөрүндө А.В.Каульбарстын экспедициясы ал жерлердин рельефин, сууларын, өсүмдүктөрүн изилдеп жазып, картага түшүрүшкөн. Андан кийинки 1878-жылы орустун окумуштуу-геологу жана географы И.В.Мушкетовдун Ички Тянь-Шандын бийик тоолуу Соң-Көл, Ала-Бука, Арпа, Чатыр-Көл өрөөндөрүнө жасалган саякатында геологиялык өсүү тарыхын, географиясын изилдөөсүнүн жыйынтыгы “Тянь-Шань вулкандык жол менен пайда болгон” деген божомолдоону четке какты.

20-кылымдын баш ченинде (1908-1914-ж.) Тянь-Шандын кен байлыктарын, жер жана энергетикалык ресурстарын пайдалануу максатында көчмөндөрдү отурукташтыруу үчүн Россия капитализми бул райондорду тереңирээк изилдеп үйрөнүүгө киришет. Ушул максатта көчүрүү башкармасы тарабынан кыртышты изилдөө боюнча ботаникалык экспедициялар уюшула баштайт. Бул экспедициялардын көбү бийик тоолуу райондордо болуп, аларга атактуу окумуштуулар Л.И.Прасолов, С.С.Неуструев, В.В.Сапожников, А.И.Бессонов, В.Н.Шнитников ж.б. катышкан.

Мына ошентип, Ички Тянь-Шандын Россияга кошулушу чоң маанилүү окуя болду, анткени кыргыздарды чыгыштын феодалдык эзүүсүнөн куткарды, өлкөнүн өз ич арасындагы феодалдык-уруулдук согуштар токтотулуп, патриархалдык эзүү жок кылынган. Кыргыз эли менен орус элинин ортосунда эң жакшы мүнөздөгү коңшулаштык мамилелердин түзүлүүсүнө көмөк берген, орус окумуштуулары тарабынан Ички Тянь-Шандын жаратылышы, этнографиясы, чарбасы, тарыхы изилденди.

Бирок Улуу Октябрь Социалисттик революциясына чейин Ички Тянь-Шандын бийик тоолуу райондору экстенсивдүү мал чарбасы үчүн мезгилдүү гана жайыт катары кала берген. Ал жайыттарды пайдалануу системаларын жакшыртуу мындай турсун, анда чөп чаап кышкы тоют даярдоо жана башка иштер да жүргүзүлүүчү эмес. Падышалык бийликтин убагында кыргыз эли өтө оор жана караңгылык турмуштун запкысын көрүшкөн. Малчы көчмөн кыргыздар кош эзүүнүн – бир жагынан кыргыз бай-манаптарынан жана экинчи жагынан падышачылыктын эзүүсүндө кала беришкен.

Октябрь Социалисттик революциясы жеңип чыккандан кийин гана колониялык эзүү биротоло жоголду. Ички Тянь-Шандын бийик тоолуу райондорунда ал өтө татаал шарттарда, курч мүнөздө өткөрүлгөн. Биринчи дүйнөлүк согуш, 1927-1928-жылы катуу жуттар көчмөндөрдүн ансыз деле начар экономикасына өтө катуу сокку урган. Ички Тянь-Шандагы малдын 3/1 жакыны кырылып калган.

1933-1934-жылы жерди биргелешип иштетүү коому (ТОЗдор) түзүлүп, алар 1937-1938-жылдары айыл чарба артелдерине айланган. Мына ушул

убакыттан баштап, Ички Тянь-Шандын бийик тоолуу өрөөндөрү Ак-Сай, Арпа, Соң-Көл, Кара-Кужур, Орто-Сырт жайыттарында коомдук менчиктеги малдар багыла баштады, коллективдештирүүнүн алгачкы мезгилдеринде жогорку өрөөндөрдө жайылган малдардын саны анчалык көп болгон эмес, ал тургай бүткүл Нарын өрөөнүндөгү малдын саны араң 980 миң – 1000000 го жеткен.

Бийик тоолуу өрөөндөрдүн жайыттарын өздөштүрүү иштери биринчи кезекте эски жолдорду оңдоо, жаңы жолдорду салуу эле. Биринчи беш жылдыкта Ички Тянь-Шань үчүн эң маанилүү болгон эски Фрунзе-Рыбачье жолу оңдолгон. 1935-жылы Фрунзе-Рыбачье-Торугарт жолу жаңыдан курулган. Бул жол бийик тоолуу жайыттарды пайдаланган баардык административдик райондорду өз ара байланыштырып, бүткүл Ички Тянь-Шанды Түндүк Кыргызстан менен байланыштырган.

Мына ушул убактан тартып колхоздук чарба өнүгүп, малдардын санынан көбөйүшү менен бирге анан продукттуулугу да арта баштады.

Советтик мезгилде Кыргызстанды, анын ичиндеги Ички Тянь-Шанды Орто Азия геология комитети изилдей баштайт, андан соң Бүткүл союздук БАКнин жана Орто Азия ВКП(б) Борбордук комитетинин атайын комиссиясы экспедицияларды уюштурат.

Жайыт жана жер ресурстарын пайдаланууну жана системалуу түрдө изилдөөнү Кыргыз автономиялуу областы АССР болуп түзүлгөндөн кийин Р.Н.Аболин, М.М.Советкина жүргүзүшкөн. Ички Тянь-Шандын бийик тоолуу өрөөндөрүн М.М.Советкина (1926-ж.) менен С.М.Остроухов (1930-ж.) геоботаникалык жактан жана топурагын географиялык жактан изилдеген. Алар Ак-Сайда топурактын пайда болушу чөл жана чөл-талаалуу мүнөздө экендигин, доңуз сырты өскөн жерлердеги чириндилүү карбонат топурагын биринчи болуп ажыратышкан. Бийик тоолуу такыр түрүндөрү чөл топурагы, чөлдүү талаа топурагы кездешээрин М.А.Глазовская (1948-ж.) маалымдаган.

1954-1957-жылы Кыргызстандын сырттарындагы топуракты А.М.Мамытов изилдеген. Сырттын топурагын илимий жактан системага салып, класификациялап, аларга физикалык-химиялык, агрономиялык өндүрүштүк мүнөздөмө берип, аларды айыл чарбасында туура пайдалануу ыкмалары айтылган. А.М.Мамытов андан башка Ички Тянь-Шандын топурагына арналган көп эмгектерди жазат.

Кыргызстандын эл чарбасынын өнүгүү талабына жооп берген бул экспедиция жайыттардын типтерин аныктап, алардын сезондуу пайдаланылышын, тоют запасын, аларды өздөштүрүүнүн келечегин аныктоодо советтик окумуштуу Р.И.Аболинин жетекчилиги астында уюшулган экспедициянын эмгектери чоң. Ушул (экспедицияда) эле жайыттарды изилдөөдө жана өсүмдүктөрдү стационардык жактан биринчи изилдөө-

чүлөрдөн болуп М.М.Советкина эсептелет, бул окумуштуунун жетекчилиги астында 1933-1935-жылдары жана 1959-жылдары Орто Азиянын жылкы заводу Кара-Кужур өрөөнүндө бетегелүү талаа өсүмдүктөрүнө стационардык изилдөө иштерин уюштурган.

1925-28-жж. САГУнун топуракты изилдөө жана геоботаника институту Батыш жана Ички Тянь-Шандын топурактарынын жана өсүмдүктөрүнүн географиясын изилдөө үчүн атайын комплекстүү экспедиция уюштурган, бул экспедицияга советтик окумуштуу Р.И.Аболин жетекчилик кылат. Экспедициянын жыйынтыгында жазылган монографияларда Ички Тянь-Шандын өсүмдүктөрүнө мүнөздөмө берилип, алардын тоюттук запасы, сапаты жана аларды жакшыртуунун мааниси жөнүндө кыскача айтылат.

Бийик тоолуу өрөөндөрдүн өсүмдүктөрүн изилдөөдө Кыргыз Илимдер академиясынын Ботаника институтунун да чоң салымдары бар. Профессор И.В.Выходцев республикада биринчи болуп “Кыргыз ССРинин чоң масштабдагы геоботаникалык картасын” түзгөн. “Кыргызстандын жайыттарынын жана чөп чабындыларынын өсүмдүктөрү” (1956-ж.) деген китебинде ал республикабыздын жайыт ресурстарынын маанисин көрсөтүү менен бирге аларды эффективдүү пайдалануунун жолдорун аныктайт.

Бул бийик тоолуу аймактарда көп жылдык чөптөрдү эгүү мүмкүн экендигин А.Н.Гусарова 1950-1962-жылдардагы Кара-Кужур өрөөнүнө жүргүзгөн көп жылдык стационардык изилдөөлөрдө аныктаган. Белгилүү агротехникалык эрежелерди туура пайдалануунун жолу менен бул катаал бийик тоолуу өрөөндө да кылкансыз буудайык, кара кыяк, овсяница луговая деген чөптөрдү эгүүгө мүмкүн экендигин аныктаган. Алардын түшүмдүүлүгү табигый чөптөрдүн түшүмүнөн алда канча көптүк кылган. А.Н.Гусарова андан тышкары да ар кандай типтеги топуракка түрдүү өсүмдүктөрдү эгүүнү сунуштаган, мисалы деңиз деңгээлинен 2500-2700 м бийиктикте орун алган Кара-Кужурдун агыш коңур топурагына даур буудайыгын, сибирь буудайыгын, овсяница луговая, эспарцет эгүү керектигин айтат.

Тоют өсүмдүктөрүнүн химиялык составы, анын аш болумдуулугу боюнча В.А.Яковлевдин “Тянь-Шандын сыртарындагы жайыттардын жана чөп чабындылардын химиялык составы жана аш болумдуулугу” деген эмгегинде жана академик Н.И.Захарьевдин (1964-1969) эмгектеринде берилген.

Ички Тянь-Шандын бийик тоолуу райондорунун жаратылышына, аларды пайдалануунун жолдоруна, жайыттарды жакшыртуунун кээ бир маселелерине, мал чарбасы, аларды жайыттарга туура жайгаштыруу жана башка экономикалык-географиялык маселелерге С.М.Рязанцевдин (1960-1968), Ф.В. Павленконун (1956), К.Оторбаевдин (1961-1967), С.Орозалиевдин (1959) эмгектеринде

олуттуу көңүл бурулган.

Жогоруда Нарын областынын бийик тоолуу райондорундагы жайыттарды өздөштүрүү боюнча изилдөөлөрдү жүргүзгөн окумуштуулардын эмгектеринде көрсөтүлгөндөй, аларды туура рационалдуу пайдалануу жана ал жайыттарды элдин керегине жарата тургандай кылып пайдалануу менен этти, жүндү, сүтү, кымызды ж.б. мал чарба продукцияларын алуу болуп саналат.

Нарын областында бардык жайыттардын аянты (2009-ж.) 2675028 га, же болбосо республиканын бардык жайыттарынын аянтынын 29,1%ын ээлейт. Анын ичинен 53,9% жайкы жайыт, 25,6% жазгы-күзгү, 20,4% кышкы жайыттардын үлүшүнө туура келет. Бул бийик тоолуу Нарын областынын айыл чарбасынын негизги тармагы совет мезгилинин учурунда мал чарбасы, анын ичинен уяң жүндүү кой чарбасына адистешкен эле. Кой чарбасына кошумча иретинде жылкы, топоз, уйларды өстүрүшкөн. Бул өрөөндөрдүн эң негизги байлыгы – жайыттарды мал чарбасын өнүктүрүү жолу менен гана толук пайдаланууга болот (7).

Нарын областындагы малдын саны 2009-жылга карата төмөнкү таблицада көрсөтүлгөн.

Таблица 1. Нарын областынын малдарынын саны (6)

№	Малдын аты	Саны
1	Ири мүйүздүү мал	124992
2	Кой-эчки	774862
3	Жылкы	88737

Советтер союзунун учурунда Тянь-Шандын бийик тоолуу өрөөндөрүнүн жайыттары мал чарбада пайдалануу боюнча эки типтеги жайыт райондоруна бөлүнүшкөн.

Биринчи типке Ак-Сай, Арпа жайыттары кирген жана кой, топоз, жылкы, ири мүйүздүү мал чарба тармактарына, эт, эт-жүн өндүрүүгө адистешкен эле. Азыр ал убактагыдай мамлекетке караштуу мурдагыдай бир типтүү жүн, эт берүүчү кой, эчкилер жана ири мүйүздүү мал эмес, анын ордуна элдин ар түрдүүчө багыттагы малдары ал жайлоолордо жайлашат. Ошондой болсо дагы азыркы учурда бул бийик өрөөндөрдө жашаган элдер уламдан-улам малдын жакшы пайда берүүчү асыл тукумдууларын бакканга аракеттенип жакшы пайда алууда. Ак-Сай, Арпа жайыттарына багылуучу малдарды структуралык жактан карап аныктаганда бул бийик тоолуу өрөөндөргө бордоп семиртилүүчү малдар менен ириктерди гана кармоо максатка ылайык келет. Себеби тубар койлор, жаш козулар, саан уйлар ж.б. аябаган көп санда жем-чөп даярдоону, короо-сарайларды курууну талап кылат жана алар Ак-Сайдын, Арпанын ызгаардуу суугуна көп чыдабайт.

Экинчи типке кирген Кара-Кужур, Соң-Көл жана Орто-Сырт жайыттарында эт-сүт багытындагы койлорду, эт багытындагы уйларды, жылкыларды багып келишкен. Кара-Кужур жана Орто-Сырт

жайыттары элдүү пункттарга жакын жаткандыктан дыйканчылык зонасы өнүккөн жапыз өрөөндөрдөн жем-чөп ташып келүү да анчалык кымбатка түшпөйт. Жергиликтүү эл бул жайыттарда, өзгөчө Соң-Көлдө жайында малды бордоп семиртүүнү ылайык көрүшөт, ал эми Орто-Сырт менен Кара-Кужурда кышкы жайыттардагы малды колдон жем-чөп берүү менен айкалыштырып, малдан пайда алышат.

Башка өрөөндөрдөн айырмаланып Кара-Кужур өрөөнүндө жайыт ресурстары жылдын бардык мезгилинде пайдаланылат. Жайыттардын 43%ы кышкы, 32%ы жазгы-күзгү, 25%ы жайкы жайыт катары пайдаланылат. Элдин менчигинде мал санынын көбөйүшү, жайыттарды сезондуу пайдаланууда кеткен кемчиликтер азыркы учурда жайыттарды пайдаланууда көйгөйлөрдү жаратат. Бул өрөөндүн дагы бир айырмасы чоң аянттарда (2950 га аянтта) чөп чабылат жана анча чоң эмес аянтта (2000 га) тоют өсүмдүктөрүнөн арпа, беде, эспарцет айдалат.

Соң-Көлдүн жалпы аянты анчалык чоң болбогону менен анын 81%ы же 77,7 миң гектары жайыт. Ал жайыттын 96%ы жайкы, калган пайызы кышкы жайытка кирет. Кышкы жайыт Соң-Көлдүн түштүк-батышында Куртка, Кара-Кече өрлөрүндө жайгашкан. Азыр Соң-Көлдүн кышкы жайыты пайдаланылбай калган. Ал түгүл 3 миң гектарга жакын көл кылаасындагы саздактагы чөп чабынды да жайкы жайыт катары пайдаланылат. Соң-Көлдүн жайкы жайлоосунун аянты 80 миң гектардан ашып кетет. Тулаңы негизинен бетегелүү келип, ар гектарына 5 центнер кургак чөп берип, 400 миң центнерден ашуун жогорку сапаттагы жайыт чөбүн түзөт (4). Көлдүн жээктерин бодурлуу саздар ээлеп жатат. Жээктен алыстаган сайын өлөң чөптүү кичине тилке кетет. Булардан да ары курчап калган саз тилкеси жатат, ал тилкеден тоо тарапты карай бетеге кездешет да, жер улам дөңсөө тартып көтөрүлүп, өсүмдүктөрдүн негизин бетеге түзө баштайт, ага кара кыяк, мамыры, кара сулу аралашып өсөт. Өрөөндүн түндүк-чыгыш жак бөлүгүндө гана дандуу кара сулу көп өсөт, кээ бир жерден кылкандуу боз чөптөр да жолугат.

Соң-Көлдө багылган мал эки-үч ай чамасындагы кыска мөөнөттүн ичинде абдан семирп келишет. Анткени жайкы жайыттын чөптөрүнүн малга аш болумдуулук сапаты жакшы. Жайытты

туура колдонууда 90-100 күндө ар бир койго 15-25 кг, ал эми ири мүйүздүү малга 100 кг салмак кошулат. Өткөн кылымдын 80-жылдарында норма боюнча 178,8 миң мал башынын ордуна 410 миң мал башы багылып, жайкы жайыттардын түшүмдүүлүгү төмөндөгөн. Жайыттардагы түз жерлердеги малга аш болумдуу, сапаты жакшы чөптөр барган сайын азайып, жайыттардын бардык участкаларында малга жагымсыз уу чөптөр: горечавка, уу коргошун, змееголовник, ак тикен, сары байчечекей ж.б. көбөйө баштаган (4).

Орто-Сырт жайыт чарбасы жагынан мааниси чоң. 121,7 миң га аянттын ичинен жайыт 54,1 миң га жерди ээлейт. Сезон пайдаланылуучу жайыттын көпчүлүк бөлүгүн жайкы, азыраагын жазгы-күзгү жайыттар ээлейт. Сезон боюнча жайыттардын түшүмдүүлүгү ар кандай, жалпысынан Орто-Сырт өрөөнүнүн жайыттарынын түшүмдүүлүгү ар гектарынан 4,7 центнерди түзөт. Ал эми жайыттарды сезон боюнча колдонууда 74%ын жайкы, 26%ын кышкы жайыттар түзөт. Келечекте бул Орто-Сырт жайыттарынын айдалууга ылайыктуу жерлерине тоют өсүмдүктөрүн өстүрүү, территориясынын жарымынан көбүн ээлеген тилмеленген, ылайыксыз жерлерде топозду багуу максатка жооп берет (5).

Азыркы учурда элдин менчик малы жылдан жылга көбөйүп бардык жайыттарда болбосо дагы кээ бир төмөнкү зонадагы жайыттарда малдын көптүгүнөн топурак кыртышынын дегреацияга учурагандыгын байкоого болот. Ошондуктан областтагы райондорго тиешелүү жайыттарын туура сарамжалдуу колдонуулары азыркы учурдун талабы болуп саналат.

Адабияттар:

1. Иссык-Куль, Нарын энциклопедия
2. Нарын облусу. Энциклопедия. Бишкек 1998.
3. Осмонбетов К., Болотбеков Б., Осмонбетов Э. Природные ресурсы Нарынской области. Гл.ред. Кыргыз энциклопедии 1996.
4. Бакиров Н. Проблемы сельскохозяйственного освоения высокогорных долин Нарынской области Киргизской ССР. (Автореферат диссертации на соискание ученой степени к. Географ. наук Ленинград, 1978)
5. Бакиров Н. Кыргызстандын бийик тоолуу өрөөндөрүнүн географиясы, Фрунзе- 1972.
6. Итоги учета скота и домашней птицы по КР на конец 2009 г. Б. 2010. <http://www.agroprod.kg>.
7. <http://www.agroprod.kg/>

Рецензент: к.э.н. Бекирова Д.О.